

Landbouw en natuur: een zaak voor overheid, keten en boeren

Essay

We moeten meer rekening houden met natuur binnen het Nederlandse landbouwsysteem. De roep is actueler dan ooit, maar klinkt in feite al decennialang. Tegenwoordig kijken we daarbij vooral naar boeren en overheden en veel minder naar de machtige voedselketen. In dit artikel pleiten wij ervoor dat overheden hun rol oppakken én dat de keten verantwoordelijkheid neemt. Een organisatie à la de SER zou kunnen helpen helpen om stappen te maken.

Decennialang heeft Nederland aangestuurd op maximalisering van de agrarische productie, door het stimuleren van vergaande specialisatie en voortdurende schaalvergroting van bedrijven, door te investeren in kennis, innovatie en voorlichting en door in te zetten op een sterke verwerkende agro-industrie. Zo is een mondiaal concurrerende landbouwsector ontstaan, waarvan de exportwaarde al jaren tot de top van de wereld behoort – al neemt het aandeel van de primaire productie al jaren af (Vink & Boezeman, 2018). Dat heeft zijn weerslag op het landschap: ons landschap is de afgelopen eeuwen ingericht ten gunste van de landbouw. Plassen en meren zijn drooggemalen, woeste gronden zijn ontgonnen en het waterpeil wordt met grote precisie beheerd.

Behalve op het landschap heeft de manier waarop we ons landbouwsysteem hebben ingericht ook een enorme impact op natuur en milieu. De intensieve landbouw doet een groot beroep op energie, water, (kunst)mest, veevoer, bestrijdingsmiddelen et cetera. Die invloed kan in drie componenten worden onderverdeeld. In de eerste plaats is er de invloed in het agrarisch gebied zelf, waar sprake is van een zeer sterke achteruitgang van planten, dieren, water-, bodem- en landschapskwaliteit en ecosysteemdiensten. Ten tweede is er de invloed in de omgeving van de landbouwgebieden: de negatieve effecten die omliggende natuurgebieden ondervinden van bijvoorbeeld

onttrekking van grondwater of emissie van meststoffen en bestrijdingsmiddelen. Ten slotte heeft de Nederlandse landbouw ook een grote invloed buiten onze landsgrenzen. Daar waar we grondstoffen zoals diervoeders vandaan halen is er sprake van een grote invloed op natuurlijke ecosystemen.

Bovenstaande observaties zijn niet nieuw. 150 jaar geleden al werd gesignaleerd dat de Nederlandse landbouw zich industrieel ontwikkelde, met ingrijpende gevolgen voor landschap, natuur en cultuurhistorische kenmerken (Van der Woud, 2020). Eind jaren 1930 werd de achteruitgang van kenmerkende (weidevogel)soorten in landbouwgebieden gesignaleerd (Barendrecht & Kruseman, 1938) en in de jaren 1960-1970 werd dit ook politiek actueel. In dezelfde tijd kwam er ook aandacht voor de druk van bestrijdingsmiddelen en meststoffen op de omgeving en voor de problematiek rond de grote import van veevoer. Lange tijd voltrok deze discussie zich in kringen van wetenschap, beleid en ngo's, maar nu, in 2023, kunnen we constateren dat het karakter van onze landbouw en de ruimte die ze inneemt de hele Nederlandse samenleving raakt en bezighoudt. De benoeming van een minister voor Natuur en Stikstof illustreert de beleidsaandacht. De inzet van een onafhankelijk gespreksleider tussen overheid, boeren en andere partijen, om het vertrouwen te herstellen, geeft aan hoe groot de kloof is tussen de partijen. En

landbouw
natuur
overheid
voedselketen
boeren

G.R. (Geert) de Snoo
Nederlands Instituut voor
Ecologie (NIOO-KNAW),
Droevendaalsesteeg 10,
6708 PB Wageningen,
g.desnoo@nioo.knaw.nl

T.C.P. (Dick) Melman
Melman Ecologisch Advies,
voorheen Wageningen
University & Research

Foto **Hans Dekker**.
Kruidenrijk grasland bij
Stadskanaal, Groningen.

hoewel de problematiek rond stikstof momenteel de meeste aandacht krijgt, valt te verwachten dat in de komende jaren net zulke scherpe tegenstellingen zullen ontstaan rond thema's als waterkwantiteit en -kwaliteit (EU Kaderrichtlijn Water), gezondheid van omwonenden en klimaatverandering.

Waarom is het tot nu toe niet gelukt om de landbouwsector te laten bewegen in een richting die beter samengaat met natuur en leefomgeving? Dat is de centrale vraag in dit essay. En hoe kunnen we in de nabije toekomst wél rekening houden met natuur, milieu en landschap, zowel op het boerenland zelf, in de omgeving ervan én in wereldwijde context?

Alternatieve vormen van landbouw

De zoektocht naar alternatieve landbouwsystemen die zich beter verhouden met de natuurlijke leefomgeving kent een lange historie. Vanaf het begin van de vorige eeuw ontwikkelde zich onder invloed van Rudolf Steiner de biologisch(-dynamische) landbouw, als tegenhanger van de reguliere, intensieve landbouw. De huidige biologische landbouw heeft als voornaamste doelen om milieueffecten te verminderen en dierenwelzijn te vergroten. Biologische bedrijven zijn gecertificeerd en biologische producten zijn voor de consument herkenbaar met een keurmerk. Normen aanzien van de productiewijze, de herkomst van grondstoffen en de producten die het bedrijf verlaten zijn vastgelegd in wet- en regelgeving (ook in internationaal verband; zie bijvoorbeeld EU (2018)). Gangbare landbouwbedrijven die biologisch willen gaan produceren kunnen aanspraak maken op een omschakelingsubsidie. Het aandeel van biologisch(-dynamische) landbouw in Nederland is bescheiden: in 2021 ging het om circa 3% van de Nederlandse land-

bouwbedrijven (ruim 1.700 bedrijven) en circa 4% van het landbouwareaal (circa 72.000 ha) (CBS, 2022). Het aandeel neemt iets toe, maar ligt ver onder het Europese gemiddelde van circa 7%.

In het algemeen blijkt uit onderzoek dat biologische landbouw een positief effect heeft op de biodiversiteit. De soortenrijkdom van planten, bodemleven, insecten en vogels en de aantallen per soort zijn op biologische bedrijven groter dan bij gangbare bedrijven. De onderzoeken laten overigens grote verschillen zien; de effecten worden in hoge mate bepaald door de landschappelijke context waarin de bedrijven liggen. Met name in grootschalige landschappen lijkt het effect groot (Bengtsson *et al.*, 2005).

Vanaf de jaren 1970 ontstonden allerlei nieuwe initiatieven van milieu- en natuurgerichte landbouw, met termen als *geïntegreerde landbouw* en *duurzame landbouw*. Ook concepten zoals *verbrede landbouw* en *multifunctionele landbouw* deden hun intrede. *Kringlooplandbouw* als begrip ontstond eind jaren 1990 en staat voor het optimaliseren van de productie door selectief gebruik te maken van externe inputs en met respect voor natuurlijke systemen (Stuiver & Verhoeven, 2010). Het concept *natuurinclusieve landbouw* is van relatief recente datum. Erisman *et al.* (2017) omschrijven natuurinclusieve landbouw als “een vorm van duurzame landbouw en onderdeel van een veerkrachtig eco- en voedselsysteem. Deze ambieert optimaal gebruik te maken van de natuurlijke omgeving en die te integreren in de bedrijfsvoering.” Het concept *Landschapsinclusieve landbouw* is weer een verbreding van natuurinclusieve landbouw, “waarbij de productie van voedsel bijdraagt aan een aantrekkelijk, rijk, biodivers en toegankelijk landschap, waarin aandacht is voor erfgoed, schoonheid en voor de mensen die er in wonen, leven

en werken” en waarbij “kringlopen zo veel mogelijk op regionale schaal worden gesloten” (CRa, 2020).

De term *regeneratieve landbouw* komt uit dezelfde periode en wordt omschreven als “een vorm van landbouw die een positieve bijdrage levert aan natuur, milieu, klimaat, voedselzekerheid en sociale omstandigheden” (Het Groene Brein, 2020).

Al deze nieuwere vormen van landbouw hebben met elkaar gemeen dat ze een alternatief willen zijn voor de reguliere, van kunstmest en chemische middelen afhankelijke landbouw. Ze streven echter naar een wat meer ‘open’ benadering dan die van de biologische landbouw, waarin het gebruik van bijvoorbeeld synthetische bestrijdingsmiddelen en kunstmest geheel is verboden. Transitie staat centraal; doel is om te motiveren en te inspireren, door zo goed mogelijk gebruik te maken van het ecosysteem en hergebruik van grondstoffen. Gezocht wordt naar nieuwe verdienmodellen, bijvoorbeeld door een hogere prijs voor producten, of door combinaties met recreatie- en/of natuuractiviteiten. Vanwege dit open, zoekende karakter zijn deze alternatieve landbouwvormen niet scherp gedefinieerd en ten opzichte van elkaar niet duidelijk afgebakend.

Mede door de grote verscheidenheid aan initiatieven, de variatie van maatregelen, de onduidelijke afbakening en/of het relatief recente ontstaan, zijn de effecten op de omgeving (nog) niet of nauwelijks systematisch geëvalueerd. Er is dan ook nog weinig te zeggen over de effecten voor natuur en milieu binnen de diverse schaalniveaus.

Agrarisch natuur- en landschapsbeheer

De hierboven genoemde initiatieven kwamen primair vanuit de landbouwsector zelf. Daarnaast is er sinds

de jaren 1970 het door de overheid gestimuleerde agrarisch natuur- en landschapsbeheer. Dit is geen alternatieve vorm van landbouw, maar een regeling waarbij boeren bepaalde maatregelen nemen op het bedrijf tegen een financiële vergoeding. Doelen zijn bijvoorbeeld het behoud van weide- en akkervogelsoorten of het beheer van landschapselementen zoals heggen, bosjes, poelen, slootkanten en sloten (zie De Snoo *et al.*, 2016). Deelnemende boeren zijn georganiseerd in zogenaamde collectieven. Deze collectieven stellen natuur- en landschapsgerichte gebiedsplannen op die voor subsidiëring bij de provincies worden ingediend. Deelname is vrijwillig en staat open voor zowel reguliere als alternatieve bedrijven. Agrarisch natuurbeheer heeft doorgaans slechts een beperkte invloed op de intensiteit van een landbouwbedrijf als geheel.

Sinds 1986 worden de resultaten van het agrarisch natuurbeheer voor natuur (binnen de landbouw) geëvalueerd (o.a. Kleijn *et al.*, 2001; NMP, 2007; Algemene Rekenkamer, 2021), waarbij verreweg de meeste aandacht uitging naar weidevogels. De effectiviteit van de maatregelen voor deze soortengroep blijkt beperkt en heeft de achteruitgang van weidevogels in ons land niet kunnen stoppen, hooguit kunnen afremmen. Het agrarisch natuur- en landschapsbeheer heeft nauwelijks invloed op de natuur in de omgeving van de landbouwbedrijven, of op het behoud van natuur in internationaal verband.

De rol van de overheid

Terugkijkend op de afgelopen vijftig tot honderd jaar constateren we dat de Nederlandse overheid, net als de EU, primair de intensivering van de landbouw heeft aangejaagd (stimuleren van vrijemarktwerking, markt- en prijsbeleid). Er is – ondanks

andere ambities - geen stevig beleid ingezet om het landbouwsysteem te hervormen en in lijn te brengen met de verschillende uitdagingen voor natuur, milieu en landschap. Agrarisch natuurbeheer (met vrijwilligheid als basis) moest concurreren met de reguliere landbouw, waar een veel grotere financiële ondersteuning voor beschikbaar is. Voor boeren in Nederland is de regeling als *incentive* voor investering in duurzaamheid niet interessant.

Overheidsbeleid om de negatieve natuur- en milieueffecten van de landbouw te reduceren zijn onsuccesvol gebleken; de problemen rond mest, bestrijdingsmiddelen en verdroging spelen al vele tientallen jaren en zijn verre van opgelost. De water-, lucht- en bodemkwaliteit is vrijwel nergens in Nederland op orde als het gaat om meststoffen en bestrijdingsmiddelen (Compendium voor de Leefomgeving, 2022). Om perspectief te krijgen op natuurherstel in natuurgebieden zijn ruimtelijk geïntegreerde oplossingen noodzakelijk.

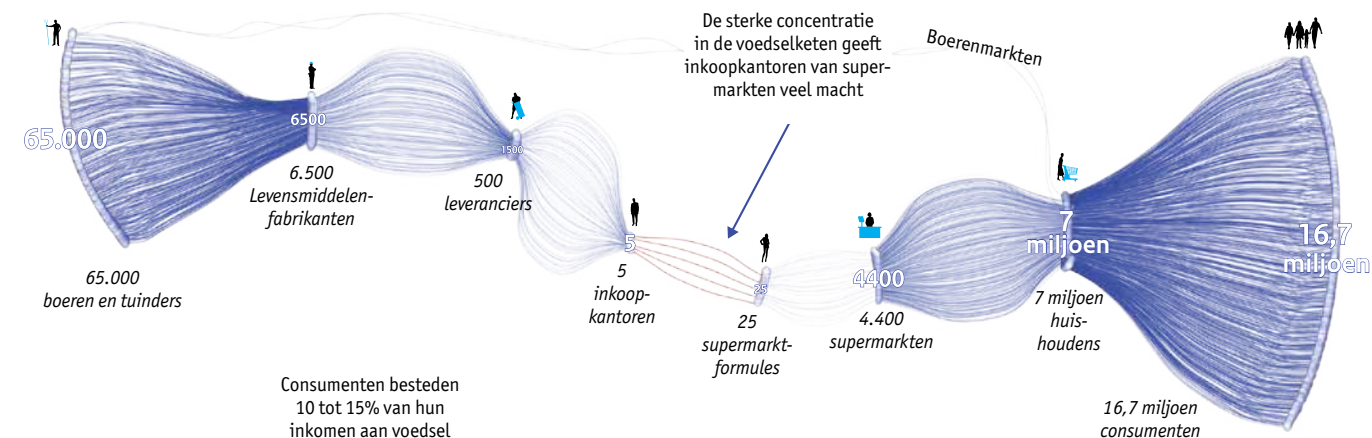
Deze problematiek is in wetenschappelijke kringen niet nieuw. In de jaren 1990 werd voorgesteld om via de ruimtelijke ordening zonerings van verschillende type landbouwbedrijven (natuurboeren zonder inputs en met een hoge, historische grondwaterstand en landschapsgerichte bedrijven met streek-eigen producten) rondom natuur- en stedelijke gebieden te maken (Stortelder & Kiers, 2011). De daarvoor benodigde ruilverkaveling was echter onbespreekbaar. Met de heftige debatten rond de stikstofproblematiek is herinrichting van ons land opnieuw serieus in beeld. Nu niet vanuit de landbouw of het waterbeheer, maar vanuit het perspectief van een natuurinclusieve inrichting van Nederland. Ook doet het concept landschapgronden zijn intrede (naast natuurgroonden) (VVD, D66, CDA

& CU, 2021). Het advies van Remkes (2022), 'Wat kan wel', gebruikt dit concept als bouwsteen.

De mondiale ecologische voetafdruk van de Nederlandse landbouw is de afgelopen 100 jaar sterk toegenomen. Om de huidige productie in ons land te realiseren is naar schatting circa drie keer de oppervlakte van Nederland nodig (PBL, 2014). De Nederlandse overheid heeft zich nauwelijks beziggehouden met de invloed van de landbouw buiten de Nederlandse context. De handel in grondstoffen is geheel aan de markt over gelaten, terwijl eind jaren 1960 al sprake was van het 'gat van Rotterdam': de plaats waar een groot deel van de grondstoffen voor veevoer ons land binnen komt. De gevolgen in de landen van herkomst zijn groot (denk aan de vernietiging van regenwouden) en in eigen land heeft het voor een omvangrijk mestoverschot gezorgd.

De rol van de keten

Een studie uit 2012 van het Planbureau voor de Leefomgeving (De Blois *et al.*, 2012) geeft mooi inzicht in de krachten binnen de agroproductieconsumptieketen (figuur 1). Aan de ene kant zien we de boeren (inmiddels afgenomen tot circa 50.000 bedrijven), aan de andere kant de consumenten (inmiddels toegenomen tot circa 17,7 miljoen mensen). Daartussenin bevinden zich de inkooporganisaties waar vraag en aanbod aan elkaar worden gekoppeld. Deze inkoopkantoren van slechts een handjevol supermarktketens bepalen welke boeren uit welke landen, wanneer en op welke voorwaarden en voor welke prijs, hun producten mogen leveren (De Krom & Prins, 2019). Alle aanbieders moeten daar met elkaar concurreren. Mocht een product elders goedkoper

te verkrijgen zijn, dan komen de tomaten niet uit het Westland maar uit Spanje of nog verder weg.

Als het gaat om beïnvloeding is het middelste deel van de keten het belangrijkste. Daar zijn de sturingsmogelijkheden verreweg het grootste. In dat licht is het veelzeggend dat ten tijde van de stikstofcrisis juist deze partijen in eerste instantie niet wilden aanschuiven bij de nationale gespreksleider Remkes, waarbij zij als reden gaven dat het primair een kwestie is tussen boeren en overheid.

Wat hebben de partijen in het midden van de keten - de supermarktketens en hun inkoopkantoren - tot nu toe gedaan om bij te dragen aan verduurzaming van de landbouwproductie? Supermarkten, en ook een aantal grote spelers in de voedingsmiddelenindustrie, verleiden met allerlei reclametechnieken tot aankoop van hun producten en doen er alles aan om consumenten het gevoel te geven dat het met natuur 'wel goed zit', met nostalgische etiketten of

verwijzingen naar 'ambachtelijk' of 'natuurlijk'. De natuurvriendelijkheid van producten is echter vaak misleidend. Voor een beperkt aantal producten wordt - al dan niet onderbouwd - expliciet benadrukt dat er extra inzet wordt gepleegd voor duurzame productie of behoud van de natuur, maar ook hier is de insteek vrijwilligheid en keuzevrijheid. De consument moet moeite doen om deze producten te vinden - en daar meestal extra voor betalen. Zo wordt de verantwoordelijkheid voor behoud van natuur en landschap bij de consument gelegd. Het marktaandeel van biologische producten is circa 4% - het behoeft geen toelichting dat dit weinig zoden aan de dijk zet.

Perspectieven

De huidige landbouwproductie zit gevangen in een economisch systeem dat onvoldoende rekening houdt met natuur, milieu en landschap: niet op de boerderij zelf, niet in de nationale omgeving en niet in interna-

Figuur 1 De voedselketen, met in het centrum de inkoopkantoren van supermarktketens. Bron: De Blois *et al.*, 2012.

Figure 1 The agro- production chain, with purchasing organisations of supermarkets in the centre. Source: De Blois *et al.*, 2012.

tionale context. De krachten van de vrije markt voeren de boventoon bij producenten, consumenten en tussenliggende ketenpartijen. Wij zijn daarom van mening dat een ‘wederombouw’ van het landbouwsysteem alleen mogelijk is met een integrale benadering: in ruimtelijk samenhang, met de gehele agroproductieketen, en met een (her)nieuwde rol van de overheid. Hieronder lichten we ons voorstel voor de verschillende groepen toe.

De handelsketen

De grootste sturingskracht in de keten ligt bij een zeer kleine groep inkooporganisaties en supermarktformules, zoals we hierboven hebben gezien. Als zorg voor kwaliteit van natuur en milieu deel wordt van hun inkoopstrategie dan kan dat meerwaarde opleveren. Dit deel van de keten heeft daarvoor ook financiële ruimte. Boeren hebben die ruimte niet: hun inkomen blijft achter bij dat van andere sectoren (Vink & Boezeman, 2018). Concreet zouden de ketens moeten inzetten op langjarige overeenkomsten inclusief randvoorwaarden voor natuur en milieu, met daarvoor financiële ruimte. Alleen als boeren een goede prijs krijgen en zekerheid van afname, kunnen ze langjarig investeren om hun bedrijf en productiewijze te richten op een manier die samengaat met de natuur.

De recent ontwikkelde set van Kritische Prestatie Indicatoren (KPI's) kan helpen als instrument om op transparante wijze ecologische doelen te realiseren (Baayen *et al.*, 2022). Deze KPI's hebben betrekking op zowel eigen bedrijf, nationale omgeving, als mondiale context.

Een belangrijke vraag is hoe ketenpartijen ertoe te bewegen zijn om natuurdoelen integraal onderdeel

te maken van hun in- en verkooppraktijk. De huidige maatschappelijke discussies over de aard en omvang van de landbouw helpen daarbij, maar om over de volle breedte een transitie te op gang te brengen is meer nodig, zoals meer druk van consumenten(organisaties), investeerders en aandeelhouders. Er wordt al langer gepleit voor manieren om hierin stappen te zetten, zoals een landbouwakkoord en/of overlegtafels (De Krom & Prins, 2019; SER, 2021).

Een structureel en regulier overleg à la de Sociaal-Economische Raad (SER) zou interessant kunnen zijn: een adviesorgaan dat zowel de regering als het parlement adviseert en waarin ketenpartijen, banken, boeren, consumenten, overheid en wetenschappers zitting hebben. Daarin kan de drievoudige uitdaging ten aanzien van de relatie landbouw-natuur in samenhang worden besproken: vanuit het perspectief van landbouwbedrijven, ruimtelijke ordening en de mondiale context. Als eindbeeld voor de consument zien we voor ons dat bij de dagelijkse boodschappen supermarktformules als geheel staan voor goede zorg voor natuur en landschap, vergelijkbaar met gezondheidseisen waaraan producten moeten voldoen. Een mogelijke nieuwe aanpak daarbij is een certificeringssysteem voor winkels of supermarktketens, in plaats van keurmerken op producten.

Overheden

Overheden beschikken over diverse instrumenten waarmee ze zich veel nadrukkelijker dan nu zouden kunnen inzetten om de transitie van de voedselproductie te versnellen én natuur, milieu en landschap beter te beschermen. We benoemen een aantal mogelijkheden.

Financiële regulering van agroproductiemiddelen

Hierbij gaat het om het beprijzen van inputs zoals bestrijdingsmiddelen, veevoer en kunstmest, in de vorm van accijnzen of BTW-heffing (zie Vollebergh *et al.*, 2016). Doortastendheid is hier geboden. Zo is door de EU het beginselbesluit genomen om het huidige lage BTW-tarief voor bestrijdingsmiddelen en meststoffen te veranderen in het hoge, alleen is de einddatum voor het lage tarief gesteld op 1 januari 2032 (Raad van de Europese Unie, 2021). Dit zou veel eerder moeten gebeuren. Financiële instrumenten kunnen ook ingezet worden voor het beprijzen van de uitstoot. Niet alleen voor CO₂ maar ook voor stikstof en bestrijdingsmiddelen (Tezel *et al.*, 2021).

Regulering van de agroproductiemarkt

In de huidige situatie maakt een zeer kleine groep in de keten de dienst uit, waardoor sprake is van marktfalen - in deze context natuurfalen. In andere economische domeinen, zoals energieleveranciers, maakt de overheid zich sterk om dit te voorkomen (o.a. via de Autoriteit Consument en Markt), en zijn er spelregels hoe de markt haar werk kan doen, zonder afbreuk te doen aan maatschappelijke belangen. De overheid kan bijvoorbeeld initiatieven stimuleren waarbij ketenverkorting wordt gerealiseerd, zodat het voor (samenwerkende) boeren makkelijker wordt om een eigen keten te organiseren. Hiervan bestaan al inspirerende voorbeelden, zoals nieuwe boerencoöperatieve formules, maar deze hebben nog een sterk niche-karakter.

Handhaving van bestaande wet- en regelgeving
Om de kwaliteit van het milieu als randvoorwaarde

voor natuur te borgen bestaat er feitelijk al voldoende goede wetgeving. De effectiviteit staat of valt echter met goede handhaving en daar schort het op dit moment sterk aan. Het is tekenend dat burgerinitiatieven nodig zijn om de overheid ertoe te bewegen haar eigen beleid en wetten uit te voeren.

Op dit moment staat vooral stikstof sterk in de spotlights, maar vergelijkbare opgaven liggen er voor fosfaat en waterkwaliteit (Bastmeijer, 2023).

Ruimtelijke wet- en regelgeving

De problemen rond stikstof en de Kaderrichtlijn Water (KRW) laten zien dat een ruimtelijke strategie noodzakelijk is. Ruimtelijke zonering en kaarten liggen gevoelig in de samenleving, maar zijn wel nodig om een duurzaam kader te scheppen voor natuur en landbouw. Nederland heeft historisch gezien een sterke reputatie als het gaat om ruimtelijke ordening - tot dusver vooral voor landbouw en waterbeheer, maar uitbreiding naar natuur *en* landbouw is nu essentieel. Het recente besluit van het kabinet om water en bodem sturend te laten zijn voor de inrichting van Nederland (Rijksoverheid, 2022) is in dit kader hoopgevend.

Aanscherpen natuurbeschermingswetgeving

De overheid heeft de mogelijkheid om te kijken of de natuur bijvoorbeeld op landbouwbedrijven überhaupt wel voldoende beschermd wordt via bestaande wet- en regelgeving. Binnen het agrarisch bedrijf lijkt natuur minder goed beschermd dan in stedelijk gebied. Zo worden bij bouwactiviteiten broedplaatsen en nesten van vogels en schuil- en broedplekken van vleermuizen via uitgebreide protocollen beschermd, terwijl in de landbouwpraktijk (bijvoorbeeld maaien) vogels en

hazen op uitgebreide schaal het loodje leggen, zonder consequenties. Overigens wordt dit juridisch niet begrepen (Dotinga & Trouwborst, 2017).

De boeren

De positie van boeren is lastig binnen het vraagstuk rond natuur en landbouw. Publicitair zijn ze vaak de kop van jut. Tegelijkertijd is hun bewegingsruimte om iets voor natuur en landschap te doen beperkt, gezien hun afhankelijkheid van de keten en de overheid. Hun eerste zorg is als bedrijf duurzaam te overleven. Aan de andere kant voelen ze zich betrokken bij natuur en weten ze zich afhankelijk van bijvoorbeeld de kwaliteit van het bodemecosysteem en zijn ze zich ervan bewust dat het huidige gebruik van kunstmest en bestrijdingsmiddelen daar afbreuk aan doet. De

Summary

Agriculture and nature. A matter for government, the food production chain and farmers

Geert de Snoo & Dick Melman

Agriculture, nature, government, food chain, farmers

The relationship between agriculture and nature represents a triple challenge. Care for nature on the farm itself, in the vicinity of the farm and within the global context. If we consider the existing initiatives to make agriculture more sustainable, it appears that for decades we have been trying to take steps in this economic domain, however, the benefits for nature, the environment, and landscape have been very limited. Farmers are wrongly designated as primarily responsible for this. The steering power

uitdaging is dan ook om ruimte te creëren, waardoor boeren zich duurzaam op natuur en landschap kunnen richten. Daarvoor moet de grote afhankelijkheid van de huidige ketenpartijen worden doorbroken.

Het boerenverzet tegen het stikstofbeleid van de overheid zien we in de eerste plaats als een noodkreet. Het verbreden van de oplossingsrichting naar verandering van de keten – echte en gedeelde verantwoordelijkheid voor duurzaamheid, natuur en landschap - zal meer soelaas bieden. De krachtigste manier waarop dit vorm kan krijgen is in een gezaghebbend overleg, waarbij boeren en ketenpartijen samen met overheid, natuurorganisaties en consumentenorganisaties om tafel zitten. Het hierboven genoemde overleg à la de Sociaal-Economische Raad zou een interessante vorm kunnen zijn.

and strength of the food chain itself - food industry and supermarket formulas et cetera - is hardly used for nature and landscape. We argue that governments should strengthen their management and enforcement role and that the chain should also allow nature and landscape qualities to play a structural role in its business strategy. Finally, farmers also have a role to play in this, but they do not hold the key to the solutions. In order to achieve a balanced field of forces, we propose to set up an organization a la SER (Social and Economic Council of the Netherlands), in order to achieve a shared view and agreements on how food production should take shape.

Literatuur

Algemene Rekenkamer, 2021. Waar is de grutto? Aanpak bescherming weidevogels werkt niet. Den Haag.

Baayen, R.P., A.M. van Doorn, J. Reijs et al., 2022. Sturing, waardering en beloning van duurzaamheid in de landbouw met kritische prestatie-indicatoren. Wageningen, Wageningen Environmental Research. WEnR-rapport 3179.

Barendrecht, G. & G. Kruseman, 1938. De Glorie van ons Polderland. 's Gravenhage, Uitgeverij Boot.

Bastmeijer, C.J., 2023. Grenzen aan geknoei. Afscheidscollege. Tilburg University.

Blois, F. de et al. (red.), 2012. Nederland verbeeld. Een andere kijk op vraagstukken rond de leefomgeving. Den Haag, Planbureau voor de Leefomgeving (PBL).

Bengtsson, J., J. Ahnström & A.-C. Weibull, 2005. The effects of organic agriculture on biodiversity and abundance: a meta-analysis. *Journal of Applied Ecology* 42: 261–26.

CBS, 2022. Activiteiten van biologische landbouwbedrijven; regio. CBS Statline. opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/83922NED/table?ts=1641566670695

Compendium voor de Leefomgeving, 2022. Stikstof- en fosfaatbalans voor landbouwgrond, 1990-2020. www.clo.nl

CRa, 2020. Op weg naar een New Deal tussen boer en maatschappij. Advies over de transitie naar landschapsinclusieve landbouw, gevoed door drie regionale pilots. Den Haag, College van Rijksadviseurs.

Dotinga, H.M. & A. Trouwborst, 2017. De gebrekkige bescherming van weidevogels in agrarische gebieden in Nederland (1). *Tijdschrift Natuurbeschermingsrecht* 2: 44–60.

Erisman, J.W. et al., 2017. Maatregelen Natuurinclusieve landbouw. Driebergen/ Wageningen, Louis Bolk Instituut/ Wageningen University & Research. WEnR-rapport 2821.

EU, 2018. Verordening (EU) 2018/848 van het Europees Parlement en de Raad van 30 mei 2018 inzake de biologische productie en de etikettering van biologische producten en tot intrekking van Verordening (EG) nr. 834/2007 van de Raad.

Het Groene Brein, 2020. Hoe definiëren we regeneratieve landbouw? Den Haag. hetgroenebrein.nl

Kleijn, D. et al., 2001. Agri-environment schemes do not effectively protect biodiversity in Dutch agricultural landscapes. *Nature* 413: 723–725.

Krom, M. de & A.G. Prins, 2019. Verduurzaming van landbouw via de keten. De kracht en beperkingen van private sturing in de aardappelen de zuivelketen. Den Haag, Planbureau voor de Leefomgeving (PBL).

PBL, 2014. themasites.pbl.nl/balansvandeleeftomgeving/jaargang-2014/voedsel-en-landbouw/landgebruik-en-biodiversiteitsverlies

Raad van de Europese Unie, 2021. Raad bereikt akkoord over nieuwe regels voor btw-tarieven. Persmededeeling, 7 december 2021.

Remkes, J., 2022. Wat wel kan. Uit de impasse en een aanzet voor perspectief. 5 oktober 2022.

Rijksoverheid, 2022. Kamerbrief Water en Bodem sturend, 25 november 2022. Den Haag.

SER, 2021. Naar duurzame toekomstperspectieven voor de landbouw. Den Haag, Sociaal-Economische Raad.

Snoo, G.R. de et al. (red.), 2016. Agrarisch natuurbeheer in Nederland: principes, resultaten en perspectieven. Wageningen. Wageningen Academic Publishers.

Stortelder, A. & M. Kiers, 2011. Boeren voor Natuur, waar kan dit concept met succes worden ingevoerd? Wageningen, Alterra. Alterra-rapport 2145.

Stuiver, M. & F.P.M. Verhoeven, 2010. Kringlooplandbouw: op weg naar geborgde bedrijfsspecifieke milieuresultaten. Wageningen, Alterra.

Tezel, G. et al., 2021. Biedt beprijsen een structurele oplossing van de stikstofproblematiek? Lessen uit de economische theorie en praktijk. PricewaterhouseCoopers (PwC).

Vink, M. & D. Boezeman, 2018. Naar een wenkend perspectief voor de Nederlandse landbouw Voorwaarden voor verandering. Den Haag, Planbureau voor de Leefomgeving (PBL). PBL-publicatienummer 2717.

Vollebergh, H. et al., 2016. Belastingverschuiving: meer vergroening en minder complexiteit? Verkenning van trends en opties. Den Haag, Planbureau voor de Leefomgeving (PBL). PBL-publicatienummer 1737.

VVD, D66, CDA & CU, 2021. Omzien naar elkaar, vooruitkijken naar de toekomst. Coalitieakkoord 2021 – 2025. 15 december 2021.

Woud, A. van der, 2020. Het Landschap en de Mensen, Nederland 1850-1940. Amsterdam, Prometheus.